

Теорія і методологія

УДК 910:001.8

Штойко П.І.

Львівський національний університет імені Івана Франка

СУТНІСНІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЇ

З'ясовано, що у науковому пізнанні нагромаджені емпіричні дані й узагальнення через якийсь час слугують основою для створення теоретичної схеми, а вона в подальшому – побудовою нової узагальнюючої гіпотези.

Потреба теоретичного обґрунтування і осмислення зібраного матеріалу породжують необхідність методологічного аналізу, а він, в свою чергу, пов'язаний з пізнавальними операціями («суб'єктивно-об'єктивною методологією») й об'єктивізацією історичних знань.

Ключові слова: наукове пізнання, ретроспективно-географічні дослідження, методологічна вибудова, історія географії.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідник історії географії має повсякчас пам'ятати засадничу відміну між історією знання і його систематикою, методи дослідження його цікавлять відповідно з того боку, з якого вони не дотичні до логіки структури знання. Звідси важливим є ким і коли це відкриття здобуто, як воно знайшло подальший розвиток і чи знайшло, а також різного роду соціально - культурні особливості, а не просто викладені результати. Але в кожний момент необхідно усвідомлювати, що представники науки близькі до вирішення одних проблем і далекі від вирішення інших. Потреба суспільна – це одне, а соціальне нагромадження знань – ще більш важливіше. Поки ці дві складові не об'єднуються – потреба залишається відкритою, а то й дискусійною.

З позитивістської точки зору розглядається питання росту наукових знань дослідників [1]. Знання нагромаджуються поступово, кумулятивно, його ж розвиток відбувається спадкоємно і прогресивно [3]. Поширені в минулому формулювання залишаються призабуті (не розвиваються) до певної пори, поки нова чітко сформована ідея не виносить їх на світ.

Аналіз історіографії географічних досліджень важливий для розуміння її сучасного стану, оскільки історико-науковий аспект пронизує чи не всю її сучасну літературу.

Теорія і методологія

Виклад основного матеріалу. В історико-науковому пізнанні між суб'єктом і об'єктом існують тісні зв'язки, так як пізнання історії науки є до певної міри самопізнанням. Г. Бек вважає, що історія географії повинна розглядати географію в історичних умовах. Вона не може пристосовуватись до нашого часу, проте вона має право історично встановлювати найзначніше [8]. З цього приводу А. Геттнер зауважує: «дуже повчально бачити як поступово розвивається наукова думка; тому що історія науки [...] порушує проблему, запобігає помилковим шляхам, служить також справедливості ради старшим дослідникам, які багато з того, що сьогодні з'являється як нове висловили вже здавна» [9, с. 10].

У викладі тематики історії науки виникає важливе з т. погляду методології питання про структуру дослідження, його композицію, принципи викладу матеріалу. Розвиток науки – це еволюційний процес, його як і науку інтерпретують результатами знань, в кращому разі системою, яка розширює і поглиблює знання, особливо коли воно стає елементом дедуктивної системи. Тоді знання ототожнюється з процесом його отримання. Коли ж доводиться осмислювати революційні процеси – змінюється стиль мислення й перехід до нової логіки. А тому процес розвитку включає періоди поступового нагромадження даних з періодами швидких революційних змін [6]. Змінюється парадигма або за Т. Куном комплекс теоретичних уявлень, методів та ін. складових структури науки. Однією з її складових виступає періодизація, яка певним чином висвітлює, систематизує й узагальнює зібраний матеріал. Принципи періодизації можуть бути відмінними: включати ті чи інші аспекти, наприклад, хронологічний поділ історичного дослідження на певні етапи, (а ті, в свою чергу, на періоди), часові відрізки у відповідності до світової чи вітчизняної історії і які також пов'язані з етапами соціально-економічного розвитку; періодами розвитку видатних вчених, дослідження яких призводять інколи до прискореного, а то й бурхливого розвитку науки, появи провідних інституцій тощо.

У розвитку науки кожен її етап вирізняється домінуючою парадигмою і вона забезпечує вирішення основних наукових проблем; виражає певний світогляд із сукупністю переконань, принципів, цінностей. Парадигму, що виражає сукупність постулатів і принципів логіко-методологічного характеру й визначає загальне бачення ситуації з визначенням цілей та засобів діяльності називають методологічною (філософською). Науки, методологічний фундамент яких окреслюють детальний вибір їх цілей і засобів діяльності, утворюють

Теорія і методологія

конкретно-наукові парадигми. Нова парадигма стверджується стрибкоподібно, пориваючи з традицією, коли накопичуються наукові проблеми і завдання, що їх досі розв'язували в межах традиційної парадигми. Утвердження філософсько-методологічної парадигми виражає новий тип наукової раціональності і призводить до змін конкретно-наукових парадигм.

Вивчення історії науки допомагає виховувати здатність сприймати процеси (а не лише факти), які сприяють поглибленому аналізу здобутків сучасної науки і встановлювати закономірності її розвитку. В такому разі, без детального дослідження вона не може бути пізнана. Звідси історія науки має теоретичні проблеми, поява і розв'язок яких пов'язана з дослідженням розвитку цієї галузі знання. Тут йдеться про вплив зовнішніх і внутрішніх чинників, внутрішньої логіки науки, взаємозв'язку з суміжними науками, панівних філософських доктрин, їх сприйняттям сучасними вченими, аналіз найважливіших з т. погляду нових ідей праць і обґрунтування ідей, гіпотез, теорій. Так, початково обраний фактичний матеріал через якийсь час служить основою для створення теоретичної схеми, яка з часом забезпечується знову зібраними фактами, після чого настає необхідність перегляду попередньої схеми і побудови нової узагальнюючої гіпотези. Таке повторення супроводжує розробку кожної проблеми або напряму в науці [1].

Методологічною основою будь-якої наукової роботи служить принцип історизму, об'єктивності та всебічності. Важливими є загальнонаукові (систематизації, типологізації) і спеціально-історичні методи (історико-порівняльний, проблемний, історико-генетичний та проблемно-хронологічний), метод критичного аналізу і синтезу джерельного та історіографічного матеріалу.

Методологія історії вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання й створення та поширення історичних знань. Потреба теоретичного обґрунтування і осмислення нагромадженого кумулятивного матеріалу, інших пізнавальних результатів «неминуче породжують необхідність методологічної рефлексії над працею і здобутками дослідника минулого»[4, с. 38]. Історичний процес є неперервним, він немає початку і кінця, й виражає зміну станів, поглядів, доктрин, альтернатив[4].

В цьому ракурсі методологія історичного дослідження включає історіософські концепції провідних методологічних шкіл, традиційні теоретичні проблеми, що є складовою частиною методології історії. Друга складова частина методології пов'язана з особою дослідника – пізнавальними

Теорія і методологія

операціями, спрямованими на отримання наукових знань про минуле («суб'єктивно-об'єктивною методологією») з підготовчим, інформаційним, реконструктивним, пояснювальним і нарративним етапами. Зміст цих праць пов'язаний з проблемами логіки, психології, наукової творчості, теорії, методів тощо. І третя складова пов'язана з «об'єктивно-суб'єктивною методологією» й охоплює сферу об'єктивізації історичних знань у суспільній та індивідуальній свідомості, в т. ч. «підпорядкування історії кон'юнктурному диктату»[4, с.40].

Важливим завданням методології історико-наукових досліджень є розробка принципів і підходів, що дозволяє більш ефективно використовувати у своїй роботі історичний аналіз. Одним з методологічних принципів, що дозволяє побудувати цілісну картину розвитку науки є принцип наступності. «Реконструкція минулого на основі вивчення процесу його створення і аналіз цілого, за допомогою якого може бути отриманий опис його генези – два підходи до дослідження систем, що розвиваються» [3, с.39]. Наступність і збереження минулого – нерозривні складові процесу історичного пізнання, формує «нову цілісність – найважливіший аспект розвитку» [3, с.39]. Принцип наступності упорядковує і систематизує історичний матеріал у його діахронії, втіленні у єдності минулого та нинішнього.

Історія науки поруч із наявністю безперервного кумулятивного зв'язку на різних етапах формування, в т. числі становлення наукового знання наступності (неперервності) включає перервність – кумуляцію (традиції) знань і їх стрибків (інновації). Ця пов'язаність і взаємодія нерозривні з реконструкцією минулого: «бачити у русі науки лише наступність, накопичення знань, поступовий прогрес та лінійність – означає спотворювати історію, спрощувати, спрямляти її шлях» [2, с.198]. «У методології історичних досліджень «традиція» виступає репрезентантом неперервності»[2, с.188] Традиція транслює тип знання (істинного або хибного), зберігаючи засадниче, на якому успішно вибудовуються нові ідеї.

Наприкінці XIX ст. в природничих, в т. числі географічних науках наступила глибока криза. Дедалі важче стало вивчати складні явища і процеси в природних системах, а географічні науки зазнали значної диференціації. Природну систему як цілісність неможливо було вивчати окремою (нехай навіть географічною) дисципліною; свідчення про окремі явища і тіла на земній поверхні не давали того концепту синтезу, який ставав дедалі необхіднішим географії; з одного боку, складні системи доводилось вивчати аналітичним шляхом, розчленовуючи їх на окремі частини. З іншого, географія втрачала

Теорія і методологія

своє комплексне синтетичне наповнення, свою сутність. Поруч з об'єктивними причинами диференціації географічних та й природничих наук в цілому існували труднощі пізнання складних систем (гносеологічні передумови).

Поступово окреслювались контури природничо-географічної науки, яку сьогодні іменують ландшафтознавством, його завдання, методи дослідження, теоретичні положення і результати. Але перш ніж утвердитись серед інших природничих наук, необхідно обґрунтувати специфіку предмету науки (згодом об'єкту), його структуру, властивості генетичної і функціональної цілісності, їх класифікації. Географи узгоджували питання, що є об'єктом і що визначає його еволюційний (функціонально-динамічний) напрям, на чому, власне, базуються тенденції і закономірності розвитку науки й закони тощо. В еволюції наукової думки та чи інша закономірність, правило, принцип зароджуються в окремій науковій дисципліні, інколи в дослідженні якогось конкретного явища перш ніж набути загальнонаукового трактування. В будь-якому ландшафтному просторі існують різноманітні природні структури, а спільна дія (синергетика) факторів або географічних поясів, що, власне, організують цей простір є невід'ємною ознакою усіх різноманітностей геосистем. За своєю природою вони водночас є поліструктурні, полігенетичні, різноманітні і, разом з тим, єдині.

Перед географією виникла потреба наукового обґрунтування зібраного матеріалу, розширення бази нових джерел. З'явилася потреба розвинути нові концепції географічних досліджень, переосмислити існуючу досі географічну спадщину, опрацювати її вузлові проблеми – теоретичні узагальнення найбільш вагомих досі фактів і матеріалів.

Вивчення стану української новітньої географії поставило на порядок денний географічної науки питання як оволодіти найважливішими джерелами й матеріалами, що дає підставу логічно трактувати дії розвитку. Досліднику в ділянці історії географії належить документально опрацювати та опублікувати досі не опрацьовані матеріали, що створює передумови до нового бачення тодішніх процесів, а отже, служить основою для нових узагальнень.

Історію науки, а особливо географії можна віднести до молоді академічної галузі. Вона спирається на значну кількість поруч діючих допоміжних дисциплінарних і пізнавальних наук.

Історія української географії повсякчас зазнавала деформацій, перекручень, спотворень. А тому дискусійними залишаються проблеми інтерпретації джерел та значних результатів дослідження, наприклад, в ділянці

Теорія і методологія

історичної картографії, історіографії, географічної бібліографії. Це пов'язано не в останню чергу із кризою історизму, що виражається в нездатності дослідників адекватно вирішувати засадничі проблеми, притаманні і специфічні для певного періоду. Так, кризу 1920 – 30-х років спричинили перш за все гносеологічні засади позитивізму й історичного матеріалізму (в тому числі еволюціоністської і діалектичної методології) – двох провідних доктрин історичного розвитку. Найповніше сутність категорії історизму нині складає ідея розвитку в усіх галузях знання. Закономірності генези історизму, його стан і причина криз у ньому виступають однією з «вічних» проблем. Проблеми ж пов'язані з розвитком мислення людини (її історичного мислення) є проблемами історичними. Історичний процес базується на парадигмі як на моделі історії (головній категорії). Аналіз моделі як конструкції пізнання дає можливість виявляти прояви законів історичного процесу. Його розуміння як об'єкта історичного пізнання включають такі поняття, категорії, принципи, які є стійкими й не залежать від характеру методології. Історизм нерозривно пов'язаний з часом і простором і є запорукою логічного наукового пізнання [1, с. 111]. В історизмі визначальними залишаються час і простір, вони є наскрізною лінією («стрілою пізнання»), за якою й потрібно досліджувати уявлення щодо історичного процесу в цілому – сьогоденному і минулому. Ця лінія є осердям, що синтезує незліченний обсяг фактів пов'язаних між собою процесів; а історичний процес (його теорія) являє собою його модель (парадигму) аналізу історичного розвитку. Аналітична оцінка парадигми історичного процесу включає і загальне його бачення шляхом аналізу провідних концепцій, в тому числі глибинне бачення уявлень, ідей, категорій.

Парадигма історичного процесу, закономірність та сутнісна побудова може формуватися від простих речей (Р. Декарт), тобто «знизу» і «згори» – а тому важливим є виявити основу, на якій стоїть логічна конструкція [5, с.16]. При цьому обидва підходи акцентують увагу на виокремленні основних категорій, ідей, уявлень, які складають стрижень виділених етапів. Історизм повсякчас виступає світоглядним і методологічним принципом історичного пізнання, а різне бачення «картини світу» й буде визначати різні типи історизму й різницю в методології. Звідси з'являються принципово нові підходи до історичного процесу. Наприклад, Т. Кун вважав, що процес відставання парадигмального знання раніше повсякчас зачіпав нижні сходинки ієрархії парадигм, розповсюджуючись опісля знизу вгору, доки не ставав наявним на вершині, на світоглядному рівні. Зі зміною уявлень рух продовжувався у

Теорія і методологія

зворотньому напрямку [6 ,с.13]. Взаємодію між сферою високих абстракцій і історіографічною практикою він виразив у «дисциплінарній матриці» – парадигмі, яка має певний символічний вираз («формулу», або «алгоритм»), або ж з тим, що сучасна наука зве «генштальтом», і це власне, є «картина світу», яка вже виходить не стільки на методи, скільки на принципи історичного пізнання. Така постановка питання вимагає уточнення тих методологічних позицій, які сформувалися в самій історичній науці й стосуються історизму [7].

Становлення наукової географії як узагальнюючої дисципліни, яка теоретично осмислює та аналізує матеріал, пов'язане з проникненням в природознавство ідеї про всезагальний зв'язок явищ природи, а також про необхідність вивчати і правильно інтерпретувати ці зв'язки

Висновки: Неперервність історичного процесу в розвитку науки зумовлює потребу теоретичних узагальнень зібраного фактичного матеріалу, необхідність його методологічного аналізу, а він – пізнавальних операцій, пов'язаних з об'єктивізацією географічних знань. Останні сутнісно виражені в загально-методологічній (філософській) і конкретно-науковій парадигмі. Історія географії є передумовою і основою теоретичних обґрунтувань.

Використана література

1. Бондаренко Г. В. Історичне пізнання: питання теорії і практики. Навчальний посібник для студентів історичного факультету/ Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Ред.- вид. відділу Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
2. Визгин В. П. Традиция и инновация: взгляд историка науки / В. П. Визгин //Традиции и революции в истории науки [Сб. ст] / АН СССР, Ин-т философии; [Отв. ред. П.П. Гайденко]. – М: Наука, 1991. – С. 187 – 204.
3. Депенчук Л. П. Преемственность в развитии естествознания / Л.П.Депенчук; АН УССР. Центр исслед. науч.-тех. потенциала и истории науки . – К.: Наук. думка, 1988. – 125 с.
4. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: проблеми предмету і структури/ Л. О. Зашкільняк. //Історична наука на порозі ХХІ століття підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 36 – 47.
5. Карсавин Л. П. Философия истории / Л. П. Карсавин. – СПб: Комплект, 1993. – 352с.
6. Кун Т. Структура научных революций/ Т. Кун.[Пер. с англ. И.З. Налетова. Общ. ред. и послешсл. С. Р. Микулинского и Л.А. Марковой.]. – М., «Прогрес», 1975. – 287 с.
7. Феллер В. Введение в историческую антропологию: Опыт решения логической проблемы философии истории /В. Феллер. – М.: КНОРУС, 2005. – 672 с.

Теорія і методологія

8. Beck H. Geographiegeschichtliche Ansichten / H. Beck //Geographische Zeitschrift. – 1967. – №55 . – S. 81 – 90.
9. Hettner A. Die Oberflächenformen des Festlande /A. Hettner – Leipzig. Berlin, 1928. – S.7 – 12.

Штойко П.И.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

СУЩНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В ИСТОРИИ ГЕОГРАФИИ

Выяснено, что в научном познании накопленные эмпирические данные и обобщения через некоторое время служат основой для создания теоретической схемы, а она в дальнейшем – построением новой обобщающей гипотезы.

Потребность теоретического обоснования и осмысления собранного материала порождают необходимость методологического анализа, а он, в свою очередь, связан с познавательными операциями («субъективно-объективной методологией») и объективизацией исторических знаний.

Ключевые слова: научное познание, ретроспективно-географические исследования, методологическое построение, история географии.

Shtoyko P.

Ivan Franko National University of Lviv

THE ESSENTIAL ASPECTS OF SCIENTIFIC COGNITION IN HISTORY OF GEOGRAPHY

It has been found out that accumulated empiric data and generalizations in scientific cognition serve as a basis for the formation of a theoretical scheme and will serve as a construction of a new generalized hypothesis in the future.

The need for theoretical reasoning and understanding of the collected material generates the necessity of the methodological analysis and it is connected, in its turn, with cognitive operations («subjective-objective methodology») and objectification of historical knowledge.

Key words: scientific cognition, retrospective and geographic research, methodological construction, history of geography.